

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

(до 275-річчя з дня народження)

Перші оцінки особи і творчої спадщини славетного українського мислителя, визначення його місця в історії української і світової культури були зроблені більш, ніж через двадцять років після його смерті¹. Потім протягом тривалого часу філософія Г.Сковороди не була предметом аналізу вітчизняних і зарубіжних фахівців. Значною мірою це пояснювалось і тим, що лише окремі філософські і художні твори Григорія Сковороди були надруковані, а решта поширювались в рукописних копіях. І лише в кінці ХІХ століття, в зв'язку із 100-річчям з дня смерті філософа, по ініціативі Д.І.Багалія здійснюється наукове видання творів Г.С.Сковороди². На початку ХХ століття появляються публікації О.Я.Єфименко, В.Ф.Ерна, М.І.Петрова та ін. Після революції 1917-1920 рр. побачили світ більше двадцяти праць, присвячених Г.Сковороді, серед них М.Ф.Сумцова, Г.Г.Шпета, П.М.Лодижинського, М.І.Яворського, Д.І.Багалія та ін. Цей період завершує всебічне дослідження Дм.Чижевського “Філософія Г.С.Сковороди”, видане у Варшаві в 1934 р.³

Потім довгий час спадщина видатного філософа майже не досліджувалась, і лише в період хрущовської “відлиги” вийшло в світ зібрання творів Г.Сковороди та ряд авторських робіт про його творчість.

Пробудження інтересу до творчості мислителя спостерігається в 90-і роки, після проголошення незалежності України. В першу чергу слід назвати публікацію збірника наукових праць, присвяченого 270-річчю народження Г.С.Сковороди, нарисів з філософії Г.Сковороди Л.Ушкалова і О.Марченка та ін.⁴

Однак для більшості Г.Сковорода ще й тепер є загадкою, а його спадщина маловідомою. Тому актуальним завданням є дослідження його місця в історії української культури, історична оцінка філософа.

Як оцінювали творчість Григорія Сковороди провідні діячі української культури? Для Т.Г.Шевченка головне в творчості Сковороди - його народність. Порівнюючи його з Р.Бернсом, який, за визначенням Тараса Григоровича, "усе-таки поет народний і великий", Шевченко писав: "І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина"⁵. Ще будучи підлітком, Тарас Шевченко інтуїтивно відчував органічний зв'язок спадщини Г.Сковороди з народною культурою, переписуючи його твори в свій зошит. Не закривали очі на слабкі сторони в творчості Г.Сковороди Пантелеймон Куліш, Іван Франко, Михайло Грушевський, інші представники вітчизняної культури і громадсько-політичні діячі. Однак всі вони визначали велич Григорія Сковороди як мислителя і письменника, його неперевершений вклад в історію української культури. Відомий дослідник української філософії Дмитро Чижевський, підкреслюючи генетичний зв'язок Григорія Сковороди з українською культуротворчістю, визнав його "найцікавішою постаттю історії українського духу"⁶.

Історична оцінка спадщини Г.Сковороди потребує розгляду життя і творчості філософа в межах його історичного часу, особливостей духовного життя України в другій половині XVIII століття. В цей період Україна поступово втрачає політичну автономію, зліквідовуються рештки демократичного ладу, завдаються удари по гідності українського народу. Територіальна роз'єднаність українських земель негативно позначилась на етнічній консолідації українців. Але разом з тим зростає необхідність в самообороні українського народу, відродженню і збагаченню культурних традицій, піднесенню духовного життя. Перехідний характер епохи знайшов свій відбиток в творчості Г.Сковороди.

Розглядаючи творчість Г.Сковороди в історичному контексті, її генетичний зв'язок з українською культуротворчістю, варто перш за все звернути увагу на наявність в його творах давньоукраїнських культурних традицій, що почали формуватися в період Київської Русі. В результаті взаємодії християнського і народного світорозуміння в X-XII століттях, що знайшло відбиток в пам'ятках письменності, формувалась своєрідна протоукраїнська ментальність. В той же час для філософії культури Київської Русі була властива "індиферентність по відношенню до абстрактного, відірваного від життя філософствування. Усвідомлення неповноти, недостатності абстрактно-спекулятивного, замкненого на собі, надто професіоналізованого умозріння - досить типова риса

давньоруської ментальності”⁷. Ці риси філософської культури були властиві і для творчості Григорія Сковороди. Не захоплюючись вишуканим “гносеологізмом”, створенням філософської системи, Г.Сковорода йшов шляхом давньоруських мислителів, які приходили до філософських висновків через пошук особистого сенсу життя; осмислювали всезагальне через призму власної долі.

В своїх творах “Наркісс”, “Начальная дверь ко християнскому добронравію”, “Разговор дружеский о душевном мире”, “Божественна симфонія” та інших Г.Сковорода зробив спробу систематизувати в єдину етико-філософську концепцію античні і християнські уявлення про людину і її місце у світі. Філософські праці Сковороди і навіть його поетичні твори із “Саду божественних пісень” наповнені посиланнями на Плутарха, Сократа, Платона, Піфагора, Епікура та інших античних авторів. З іншого боку великий вплив на Г.Сковороду мали твори викладачів Києво-Могилянської Академії Ф.Прокоповича, С.Яворського, Г.Кониського та ін. Та незважаючи на всі впливи, етико-філософська концепція Г.Сковороди позначена його власним генієм. Бо, як він писав в своєму “Наркіссі”, “кто скоро прилепляется к новому мнению, тот скоро и отпадает. Не будь ветрен. Испытай опасно всякое слово”⁸.

Для Г.Сковороди головне джерело роздумів про етичний, духовний бік людського життя - це Біблія. Чудовий знавець Біблії, він присвятив багато часу трактуванню її текстів, нерідко входячи в конфлікт з церковними ортодоксами. У всіх своїх висловлюваннях він високо оцінює Біблію, тому що “Библия ничего не говорит, что бы не касалось человека”⁹.

Багато роздумів присвятив Г.Сковорода проблемі людського щастя. В своїй праці “Разговор дружеский о душевном мире” він доказує, що гроші, чини, знатність, земля ще не приносять щастя людині. Потрібно жити у злагоді з природою, добровільно підкорятися Божій волі. “Всегда радуйтесь, непрестанно молитесь, о всем благодарите” - вчить філософ¹⁰. Г.Сковорода любив підкреслювати, що кожна людина - це не тільки її розум, скільки її серце. “Глава в человеке всему сердце человеческое. Оно есть самый точный в человеке человек, а прочее все околица...”¹¹ У Сковороди серце - це реальний символ, який є глибинним розумінням сенсу життя на відміну від поверхневого інтелектуального розуміння, це божа іскра в людині. Філософія серця у Г.Сковороди тісно зв'язана з традиціями української духовності. На особливу “культуру серця”

пізніше звертали увагу Т.Шевченко, М.Гоголь, П.Куліш та інші. Цій проблемі приділяють увагу відомі вчені української діаспори: М.Шлемкевич, Є.Онацький, О.Кульчицький¹².

Цікаво розглянути проблему взаємозв'язку між творчістю Г.Сковороди і українською національною ідеєю. Деякі автори, спираючись на зауваження М.Грушевського про те, що Г.Сковорода “мовчки минав... аномалії сучасного життя політичного, соціального, національного”¹³, підкреслюють індиферентність Сковороди до української ідеї. Це вірно, якщо ми будемо брати лише соціально-політичний вимір проблеми. Дослідник творчості Г.Сковороди К.Сігов висловив слушну думку, що “космополітизм філософа і мандрівника, по суті, криється не у відмові від вітчизни, а у визнанні подвійного громадянства - небесного і земного”¹⁴. До того ж і сам М.Грушевський підкреслював, посилаючись на Ковалинського - друга Г.Сковороди, що Григорій Савич “любив народну мову”, “відчував і ненормальні національні відносини”¹⁵. До цього варто додати, що глибока і щира релігійність Г.Сковороди робила його противником різноманітних революційних шляхів перетворення суспільства, в тому числі штучного прискорення розвитку національно-визвольної ідеї. Це однак не заважало українському філософу мріяти про волю для свого народу. В період фронтального наступу царизму на права українського народу Г.Сковорода написав вірш “Про волю”, в якому оспівував волю як цінність дорожчу “за злато”, а на закінчення додав: “Будь славен вовек, о муже избрание Вольности Отче, герою Богдане!” Звернення до пам'яті гетьмана Б.Хмельницького, що підняв український народ на боротьбу за волю, було мужнім громадянським вчинком в часи Катерини II, свідчило про прихильність Г.Сковороди до української національної ідеї.

В творах Г.Сковороди, його стилі і способі мислення знаходять відбиток світоглядні принципи українського народу, жива душа української культури. Це досягалось глибоким проникненням філософа у внутрішній світ співвітчизників, отожднення себе з українським народом, який він інколи називав русинським. Про це свідчать його роздуми: “Всяк мусить пізнати свій народ і в народі себе. Чи ти рус?... Будь ним... Чи ти лях? Лях будь. Чи ти німець? Німечествуй. Француз? Французуй. Татарин? Татарствуй. Все добре на своєму лиці, і все красно, що чисто, природно, що не є підробкою, не перемішано з чужим по роду”¹⁶. В цьому криється причина унікальної самобутності українського мислителя. Як

справедливо зауважив відомий російський філософ О.Лосєв, Скворода став провісником своєї філософії, а решта філософського набутку в тогочасній Росії “була привозною і неорганічною”¹⁷.

Акумулюючи і розвиваючи кращі риси української духовності, Г.Скворода поетизує Природу. У Сквороди природа - найвища цінність:

“Здрастуй любий мій спокою! Ти навіки уже мій!

Добре бути нам з тобою: ти для мене, а я твій.

О, діброво! О свободо! Я в тобі почав мудріть.

І в тобі, моя природо, шлях свій хочу закінчить”¹⁸.

Як вважають дослідники української ментальності від І.Нечуя-Левицького до наших сучасників В.Храмової, О.Кульчицького, для української психіки особливо характерна довіра до неньки - природи, що ця довіра “формує архетип колективного українського несвідомого”¹⁹.

Розмірковуючи над проблемами морального самовдосконалення і самопізнання, Г.Скворода велике місце відводить науці. Він вважав, що сам процес пізнання є джерелом справжньої насолоди і морального задоволення, є тим шляхом, на якому людина розкриває таємниці природи з метою їх розумного використання. В листі до свого друга М.Ковалинського він писав: “Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає учитись, хоча б зовні він і здавався бездіяльним”²⁰.

Цікаво трактує філософ такі поняття, як “вченість” і “мудрість”. “Вченість”, за Сквородою, це категорія кількісного порядку, “мудрість” - якісного. Перша не має морального джерела, чужа емоціям, людським почуттям; друга - тісно пов'язана з душевним здоров'ям, радістю серця. З неприхованою іронією писав Г.Скворода про удавану вченість: “Нерозумну бундючливість зустрічають по зовнішності, випроваджують по сміху... Немає смішнішого, як розумний вигляд з порожнім нутром, і немає нічого веселішого, як смішне обличчя з прихованою поважністю”²¹.

Подібні міркування закріплювали за Г.Сквородою славу народного мудреця, але несхвально сприймалися багатьма освіченими сучасниками та дослідниками його творчості. Йому закидали відсутність “філософської системи”, “вертоградство”, “спрошеність й заперечення традиційної європейської культури” тощо²².

Подібні оцінки справедливо пояснюються “байдужістю і незнанням того народу, з якого вийшов Сковорода”²³; а також надмірним символізмом і алегоризмом філософської думки Г.Сковороди. З іншого боку, ті діячі української культури, які намагались репрезентувати інтереси і волю українського народу, вважали спадщину Григорія Сковороди скарбницею української народної мудрості. В історії світової культури небагато імен філософів, яким би присвятили вірші більшість національних поетів. Григорій Савич Сковорода належить до таких мислителів. Йому присвятили поеми, оди, сонети, роздуми Пантелеймон Куліш, Павло Тичина, Юрій Клен, Борис Олійник, Іван Драч та багато інших відомих поетів України²⁴: Повага і любов до спадщини Григорія Сковороди, його романтичного життєвого шляху і способу життя надихала на творчість не лише поетів, а й художників, скульпторів. Пам’ятники славетному любомудру почали зводитись з 1918 року. Сьогодні вони стоять в Москві, Києві, Харкові, Лохвиці та інших місцях²⁵.

Відомий український неокласик 20-х років, а потім один із найвидатніших поетів української еміграції Юрій Клен написав сонет “Сковорода”, в якому розкриває прагнення філософа віднайти гармонію між людиною і всесвітом шляхом духовного самовдосконалення:

“Піти, піти без цілі і мети...
Вбирати в себе вітер і простори,
І ліс, і лан, і небо неозоре.
Душі лише співають: “Цвіти, цвіти!”
Аж власний світ у ній почне рости,
В якому води, чисті і прозорі.
Прекрасний шлях ясної самоти.
Іти у сніг і вітер, в дощ і хугу
І мудрості вином розвести тугу,
Бо, може, це нам вічний заповіт,
Оці мандрівки дальні і безкраї,
І, може, іншого шляху немає,
Щоб з хаосу душі створити світ”²⁶.

Наш сучасник, поет, який надзвичайно чутливий до традицій, до проблеми їх збереження, Борис Олійник в поемі “Сковорода і світ”, написаній до 250-річчя від дня народження Г.С.Сковороди, зумів розкрити образ філософа не лише в контексті його історичного часу, а й в широкому історичному вимірі вітчизняної історії.

По сірих стернях втомлених полів,
В медовій тиші зрілого поліття
Гарбою за покорою волів
Рипіло вісімнадцяте століття.
Уже пороги вкрила сивина:
Пішли універсали на підметки.
Уже гоноровита старшина
Клейноди обміняла на маєтки
...В оцім спекотнім полудні без руху,
Коли в криницях позіха вода,
Розсунувши плечем малі Чорнухи
В будучину ішов Сковорода.

Б.Олійник показав значення Сковороди для оздоровлення духовного життя суспільства, який “вчив нащадків: поклоняйтесь небу, по наших... славних вивіряйте путь...” підкреслив відчуття “сродності” Сковороди зі своїм народом: “Це мій народ. Покіль він жне і сіє - я говорю. В устах його душа”²⁷.

Таким чином, спадщина Г.С.Сковороди - це поле науково-дослідної діяльності не лише для філософа, а і для історика, літературознавця, етнографа, всіх, хто досліджує історію української культури, генезу українського духу або розробляє нові напрямки гуманітарних наук синтетичного характеру.

ПРИМІТКИ:

¹ Гес де Кальве Г., Вернет И. Сковорода, украинский философ. / Украинский вестник.-Харьков,1817.-№4; Снегирев И.М. Украинский философ Григорий Савич Сковорода.// Отечественные записки.-1823.-№42,43.

² Сочинения Григория Савича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д.И.Багалеєм. Юбилейное издание (1794-1894).-Харьков,1894.

³ Єфименко А.Я. Філософ из народа: Личность Г.С.Сковороды как мыслителя.// Єфименко А. Южная Русь.-СПб.,1905.-Т.2; Эрн В. Григорий Савич Сковорода: Его жизнь и учение.-М.,1912; Сумцов М.Ф. Сковорода і Ерн.// Літ.- наук. вісник.-1918.-Т.69.-Кн.1; Чижевський Д. Філософія Сковороди.-Варшава,1934.

⁴ Сковорода Григорій, дослідження, розвідки, матеріали.-К.,1992; Ушкалов Л.В., Марченко О.М. Нариси з філософії Григорія Сковороди.-Харків,1993 та інші.

- ⁵ Шевченко Т. Повне зібрання творів в 10-ти томах.-Т.1.-К.,1951.-С.375.
- ⁶ Чижевський Д. Філософія Г.С.Сковороди.// Сковорода Григорій, дослідження, розвідки, матеріали.-К.,1992.-С.237.
- ⁷ Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі.-К.,1993.-С.5.
- ⁸ Сочинения Григория Савича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д.И.Багалеем. Юбилейное издание (1794-1894).-Харьков,1894.-С.7.
- ⁹ Сковорода Г. Сочинения в 2-х томах.-Т.2.-М.,1973.-С.386.
- ¹⁰ Сочинения Григория Савича Сковороды...-С.98.
- ¹¹ Там само.-С.104.
- ¹² Українська душа.-К.,1992.-С.14-17,39,57.
- ¹³ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні.-К.,1992.-С.126.
- ¹⁴ Сковорода Григорій, дослідження, розвідки, матеріали.-К.,1992.-С.26.
- ¹⁵ Грушевський М. Вказана праця.-С.126-127.
- ¹⁶ Сковорода Григорій. Сад пісень. Вибрані твори.-К.,1983.-С.19.
- ¹⁷ Лосев А.Ф. Русская философия.// Страсть к диалектике.-М.,1990.-С.84.
- ¹⁸ Сковорода Григорій. Сад пісень. Вибрані твори.-К.,1983.-С.25.
- ¹⁹ Українська душа.-К.,1992.-С.15.
- ²⁰ Сковорода Григорій. Сад пісень...-С.147.
- ²¹ Там само.-С.79.
- ²² Сковорода Григорій, дослідження, розвідки, матеріали.-К.,1992.-С.153-154.
- ²³ Там само.-С.155-156.
- ²⁴ Див.: Куліш Пантелеймон. Твори в двох томах.-Т.1.-К.,1989; Тичина Павло. Із щоденникових записів.-К.,1981.-С.50,60,73,74,96 та ін.; Клен Юрій. Вибране.-К.,1991.-С.54-55; Олійник Борис. Істина.-К.,1976.-С.95-101; Драч І., Кримський С., Попович М. Григорій Сковорода.-К.,1984.
- ²⁵ Див.: Степовик Дмитро. Скарби України.-К.,1990.-С.173-178.
- ²⁶ Клен Ю. Вибране.-К.,1991.-С.54.
- ²⁷ Олійник Б. Істина. Вибрані поезії. Поєми.-К.,1976.-С.95-99.